

Μνήμων

Τόμ. 31 (2010)

Εθνοθρησκευτικές και κοινωνικές μεταβολές στην Κρήτη μετά την Επανάσταση του 1821

ΜΑΝΟΣ ΠΕΡΑΚΗΣ

doi: [10.12681/mnimon.24](https://doi.org/10.12681/mnimon.24)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΠΕΡΑΚΗΣ Μ. (2012). Εθνοθρησκευτικές και κοινωνικές μεταβολές στην Κρήτη μετά την Επανάσταση του 1821: <html />. *Μνήμων*, 31, 71–84. <https://doi.org/10.12681/mnimon.24>

ΜΑΝΟΣ ΠΕΡΑΚΗΣ

ΕΘΝΟΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1821

Στην ελληνική και διεθνή βιβλιογραφία η γενικευμένη χρήση του όρου «ελληνική επανάσταση», ο οποίος περιγράφει την παρατεταμένη –εν τέλει και επιτυχημένη– εξέγερση των Ελλήνων ενάντια στο οθωμανικό καθεστώς, υποδηλώνει ότι η περίοδος 1821-28 αποτελεί κρίσιμη καμπή για την ελληνική ιστορία. Η περίπτωση της Κρήτης παρουσιάζει την ιδιαιτερότητα ότι, παρόλο που δεν επιτεύχθηκε το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα των επαναστατημένων, δηλαδή η αποτίναξη της οθωμανικής κυριαρχίας και η ένταξη στο Ελληνικό κράτος, ωστόσο το νησί δεν παρέμεινε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Το 1830 η Κρήτη παραχωρήθηκε από τον Σουλτάνο στον αντιβασιλέα της Αιγύπτου Μωχάμετ Άλη.¹ Ωστόσο από τις αρχές του 1841, και μετά την ήττα του Μωχάμετ Άλη

Το άρθρο αυτό αποτελεί επεξεργασμένη μορφή της ανακοίνωσής μου σε συνέδριο που πραγματοποιήθηκε στη Σόφια (8 και 9 Οκτωβρίου 2009) από το τμήμα Ιστορίας του Πανεπιστημίου της Σόφιας με θέμα: *Empires and Peninsulas. Southeastern Europe between Carlowitz and the Peace of Adrianople, 1699-1829 (Society, War, Transition)*. Τίτλος της ανακοίνωσής μου: «The Greek Revolution and the socio-economic transformation of an Ottoman province: the case of the island of Crete in 1821».

1. Ο Μωχάμετ Άλη είχε συνδράμει την Πύλη στην καταστολή της ελληνικής επανάστασης με την αποστολή στρατευμάτων στην Κρήτη και την Πελοπόννησο. Σύμφωνα με τον Patrick Campbell (συνταγματάρχης, διπλωμάτης και πρόξενος της Μ. Βρετανίας στην Αίγυπτο, ο οποίος αφότου είχε συνοδεύσει τον Μωχάμετ Άλη στην Κρήτη το 1833, συνέγραψε σημειώσεις για την Κρήτη) και τον Άγγλο John Bowring (ο οποίος περιηγήθηκε το νησί κατά το 1834), μεταξύ των Μ. Δυνάμεων επικρατούσε το σκεπτικό ότι η ειρήνευση και ομαλότητα στο νησί θα επιτυγχανόταν με την απόσπασή του από τον έλεγχο της Πύλης και την επιβολή ενός νέου καθεστώτος (βλ. John Bowring, *Report on Candia*, Λονδίνο 1840, συνημμένες σημειώσεις για το νησί της Κρήτης από τον Patrick Campbell, σ. 181· Robert Pashley, *Travels in Crete*, τ. 1, Λονδίνο 1837, σ. XXIII). Από την άλλη πλευρά η παραχώρηση της Κρήτης και περιοχών της Συρίας από τον Σουλτάνο προς τον Μωχάμετ Άλη εξασφάλιζε, κατά την Μ. Βρετανία, την απειλούμενη ακεραιότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Afaf Lutfi Al-Sayyid Marsot, *Egypt in the reign of Muhammad Ali*, Κάιμπριτζ 1984, σ. 230).

στον τουρκοαιγυπτιακό πόλεμο, το νησί επανήλθε στην οθωμανική επικράτεια. Πάντως οι καθοριστικές συνέπειες, άμεσες και μακροπρόθεσμες σε πολλαπλά επίπεδα (δημογραφικό, οικονομικό, κοινωνικό, πολιτικό), επιτρέπουν ανεπιφύλακτα, και για την Κρήτη, την υιοθέτηση του όρου «επανάσταση».

Οι μεταβολές της επανάστασης του 1821

Η περίπτωση της Κρήτης εγγράφεται στην τυπολογία της δημογραφικής, οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας κατά την οποία μια μεγάλη δημογραφική μεταβολή επιφέρει αλλαγές και στους οικονομικούς και κοινωνικούς όρους. Η επανάσταση του 1821 σηματοδότησε την έναρξη δραστηκών πληθυσμιακών μεταβολών. Σημαντικές υπήρξαν οι απώλειες και από τις δύο πλευρές, χριστιανών και μουσουλμάνων, εξαιτίας των πολεμικών συγκρούσεων, της φτώχειας και της εξαθλίωσης που επακολούθησαν.² Καταρχάς, όπως συμβαίνει στους πολέμους, ειδικά τους παρατεταμένους, παρατηρήθηκε κατακόρυφη πτώση των ρυθμών γεννητικότητας του πληθυσμού. Επίσης, κατά τα πρώτα χρόνια της επανάστασης, εξαιτίας της εκδήλωσης επιδημίας πανώλης στις τρεις πόλεις, το Ηράκλειο, το Ρέθυμνο και κυρίως τα Χανιά, μεγάλες ήταν οι απώλειες στην πλευρά των μουσουλμάνων· οι μουσουλμάνοι της υπαίθρου είχαν αναγκαστεί να συρρεύσουν στις πόλεις, εκτοπισμένοι από τους χριστιανούς που είχαν κυριαρχήσει στην ύπαιθρο.³ Η αύξηση της πυκνότητας του πληθυσμού στις πόλεις ανέβαζε τις πιθανότητες μόλυνσης και θανάτων περισσότερων μουσουλμάνων.⁴ Θα πρέπει επιπλέον να προστεθεί ότι κατά τη διάρκεια της επανάστασης δεν ήταν λίγοι οι χριστιανοί (κυρίως άμαχοι) που για να γλιτώσουν τη ζωή τους είχαν εγκαταλείψει το νησί.⁵ Οι τελευταίοι υπολογίζεται ότι ξεπερνούσαν τους 30.000 και ένα μέρος τους εκτιμάται ότι ποτέ δεν επέστρεψε στην Κρήτη.⁶

Αν και οι διαθέσιμες πηγές δεν συμφωνούν για το ύψος του πληθυσμού πριν από την επανάσταση του 1821, ωστόσο, αποκλείοντας τις πιο ακραίες εκδοχές,⁷

2. Victor Raulin, *Description physique de l'île de Crète*, τ. 1, Παρίσι 1869, σ. 207.

3. J. Bowring, *ό.π.*, σ. 155· MAEADCCC (=Ministère des Affaires Étrangères, Archives Diplomatiques, *Correspondance Commerciale des Consuls*), Turquie, La Canée, 25 (1834-40), Πρόξενος Fabreguettes προς τον Υπουργό των Εξωτερικών, αρ. 18, 18.7.1838, φ. 332-333, συνημμένη απάντηση σε τρεις ερωτήσεις που τέθηκαν από τον Υπουργό Εμπορίου, 20.7.1838, φ. 333-339· στο ίδιο, Πρόξενος Charpentier προς τον Υπουργό των Εξωτερικών, αρ. 32, 30.11.1840, φ. 449-450, συνημμένο πολιτικό, εμπορικό και στατιστικό υπόμνημα για το νησί της Κρήτης, φ. 450-461· V. Raulin, *ό.π.*, σ. 202.

4. J. Bowring, *ό.π.*· MAEADCCC, Turquie, La Canée, 25 (1834-40), *ό.π.*· V. Raulin, *ό.π.*, σ. 202.

5. J. Bowring, *ό.π.*, σ. 155.

6. R. Pashley, *ό.π.*, τ. 1, σ. XXIV.

7. 1817 (Sieber) και 1819-20 (Jowett): Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Η Κρήτη

φαίνεται ότι έφτανε τις 260.000-280.000 κατοίκους. Παρακάμπτοντας το μεγαλύτερο μέρος της δεκαετίας του 1830,⁸ κατά την οποία δεν είχε καταλαγιάσει η κινητικότητα του πληθυσμού (επιστροφές χριστιανών που είχαν φύγει, αναχωρήσεις μουσουλμάνων), φαίνεται ότι γύρω στα 1840 ο συνολικός πληθυσμός του νησιού κυμαινόταν μεταξύ 152.000 και 173.000 κατοίκων, παρουσιάζοντας, σε σχέση με τα προεπαναστατικά επίπεδα, μια μείωση της τάξεως του 40% περίπου (Πίν. 1).

Η συρρίκνωση του κρητικού πληθυσμού επέφερε και την ποιοτική του αλλοίωση. Οι περισσότερες πηγές συμφωνούν ότι λίγο πριν από την επανάσταση του 1821 υφίστατο μια εθνοθησκευτική ισορροπία ή έστω μια μικρή υπεροχή των χριστιανών έναντι των μουσουλμάνων⁹ (στην πιο ακραία εκδοχή 53% προς 47%). Όμως, γύρω στα 1840 οι χριστιανοί αποτελούσαν το 70%-81%, ενώ οι μουσουλμάνοι το 19%-30% του πληθυσμού (Πίν. 1).

Στις τρεις πόλεις της βόρειας ακτής (Χανιά, Ρέθυμνο, Ηράκλειο) διατηρήθηκαν οι προεπαναστατικές εθνοθησκευτικές αναλογίες: το ¼ του πληθυσμού ήταν χριστιανοί και τα ¾ μουσουλμάνοι. Ωστόσο, στην ύπαιθρο ο μουσουλμανικός πληθυσμός μειώθηκε δραστικά από το 41% στο 21% , ενώ αντίστοιχα ο χριστιανικός έγινε ακόμα πιο ισχυρός αριθμητικά, καθώς από 59% έφτασε στο 79%. Τέλος, σχεδόν αναλλοίωτες παρέμειναν οι αναλογίες του πληθυσμού

στα περιγηγνητικά κείμενα (τέλη 17ου-αρχές 19ου αιώνα)», *Πεπραγμένα του 6ου Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. 3, Χανιά 1990, σ. 25. – 1821 (Gosse): Constantinou Vacapoulou, «Quelques informations statistiques sur la Crète avant et après la révolution de 1821», *Πεπραγμένα του 4ου Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. 3, Αθήνα 1981, σ. 28. – 1821 (Bourquelot): Felix Bourquelot, *Huit jours dans l'Île de Candie en 1861. Moeurs et Paysages*, Παρίσι 1863, σ. 50.

8. Στα πρώτα πέντε χρόνια της δεκαετίας του 1830, ο πληθυσμός της Κρήτης υπολογίζεται μεταξύ 98.000 και 130.000. Βλ. Μ. Χουρμούζης, *Κρητικά*, Αθήνα 1842, σ. 104 (115.900)· J. Bowring, *ό.π.*, συνημμένες σημειώσεις για το νησί της Κρήτης από τον Patrick Campbell, σ. 184 (98.000)· R. Pashley, *ό.π.*, τ. 2, σ. 325 (129.000)· Μανώλης Πεπονάκης, *Εξισλαμισμοί και επανεχριστιανισμοί στην Κρήτη (1645-1899)*, Ρέθυμνο 1997, σ. 87 σημ. 3 (120.000-130.000).

9. Η συντριπτική πλειονότητα των Κρητών μουσουλμάνων ήταν ντόπιοι χριστιανοί, οι οποίοι ασπάστηκαν το μουσουλμανισμό κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κατάκτησης και μετά από αυτήν. Στην Κρήτη, τόσο κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κατάκτησης όσο και μετά το 1669, δεν πραγματοποιήθηκε σημαντικός εποίκισμός από τούρκικους πληθυσμούς από άλλες περιοχές της Αυτοκρατορίας. Βλ. Molly Greene, *A shared world. Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranean*, Πρίνστον, Princeton University Press, 2000, σ. 39· Emile Kolodny, «La Crète: mutations et évolution d'une population insulaire grecque», *Revue de Géographie de Lyon* 43/3 (1968) 246-247· Vassilis Dimitriadis, «Conflicts of interest between local muslims and the central government in Istanbul during the Greek war of independence, 1821-28», Αντώνης Αναστασόπουλος και Ηλίας Κολοβός (επιμ.), *Ottoman rule and the Balkans, 1760-1850: conflict, transformation, adaptation, Proceedings of an international conference held in Rethymno, Greece, 13-14 December 2003*, Ρέθυμνο 2007, σ. 206.

κατά τόπο κατοικίας. Μετεπαναστατικά φαίνεται πως ο αστικός πληθυσμός ανερχόταν από 17% έως 19% και ο αγροτικός πληθυσμός από 81% έως 83% του συνολικού πληθυσμού, όπως περίπου συνέβαινε και πριν από την επανάσταση του 1821 (Πίν. 1).

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

*Η σύνθεση του κρητικού πληθυσμού γύρω στα 1821 και 1840
με κριτήριο το θρήσκευμα και τον τόπο διαμονής*

<i>Θρήσκευμα/Διαμονή</i>	<i>Γύρω στο 1821</i>	<i>Γύρω στο 1821</i>	<i>Γύρω στο 1840</i>	<i>Γύρω στο 1840</i>
Συνολικός πληθυσμός	260.000-280.000	100%	152.760-172.450	100%
Χριστιανοί	130.000-141.650	50-53%	107.000-140.000	70-81%
Μουσουλμάνοι	124.705-140.000	47-50%	32.000-46.000	19-30%
Πόλεις	46.000	17%	26.000-32.000	17-19%
Ύπαιθρος	220.355	83%	127.000-140.000	81-83%
Χριστιανοί στις πόλεις	11.000	24%	6.760	26%
Μουσουλμάνοι στις πόλεις	35.000	76%	19.000	74%
Χριστιανοί στην ύπαιθρο	130.650	59%	100.000	79%
Μουσουλμάνοι στην ύπαιθρο	89.705	41%	27.000	21%

Πηγές. Γύρω στα 1821: John Bowring, *Report on Egypt and Candia*, Λονδίνο 1840, σ. 156 (συνολικός πληθυσμός: 260.000, χριστιανοί: 130.000, μουσουλμάνοι: 130.000). – Μ. Χουρμούζης, *Κρητικά*, Αθήνα 1842, σ. 104 (συνολικός πληθυσμός: 266.355, χριστιανοί: 141.650, μουσουλμάνοι: 124.705, πόλεις: 46.000, ύπαιθρος: 220.355, χριστιανοί στις πόλεις: 11.000, μουσουλμάνοι στις πόλεις: 35.000, χριστιανοί στην ύπαιθρο: 130.650, μουσουλμάνοι στην ύπαιθρο: 89.705). – Victor Raulin, *Description physique de l'Île de Crète*, τ. 1, Παρίσι 1869, σ. 207 (συνολικός πληθυσμός: 260.000-280.000, χριστιανοί: 130.000-140.000, μουσουλμάνοι: 130.000-140.000). – Charles Scott, *Rambles in Egypt and Candia*, τ. 2, Λονδίνο 1837, σ. 257 (συνολικός πληθυσμός: 280.000).

Γύρω στα 1840: John Bowring, *Report on Egypt and Candia*, Λονδίνο 1840, σ. 157 (συνολικός πληθυσμός: 152.760, χριστιανοί: 106.760, μουσουλμάνοι: 46.000, πόλεις: 25.760, ύπαιθρος: 127.000, χριστιανοί στις πόλεις: 6.760, μουσουλμάνοι στις πόλεις: 19.000, χριστιανοί στην ύπαιθρο: 100.000, μουσουλμάνοι στην ύπαιθρο: 27.000). – Ministère des Affaires Etrangères, Archives Diplomatiques, *Correspondance Commerciale des Consuls, Turquie, La Canée*, 25 (1834-40), Πρόξενος Charpentier προς τον Υπουργό των Εξωτερικών, αρ. 32, 30.11.1840, φ. 449-450, συνημμένο πολιτικό, εμπορικό και στατιστικό υπόμνημα για το νησί της Κρήτης, φ. 450-461 (συνολικός πληθυσμός: 172.450, χριστιανοί: 140.450, μουσουλμάνοι: 32.000, πόλεις: 32.450, ύπαιθρος: 140.000).

Εκτός από τις παραπάνω αλλαγές, καταλυτικής σημασίας ήταν το χτύπημα που δέχτηκαν με την επανάσταση οι μέχρι τότε κυρίαρχοι στην κρητική ύπαιθρο, οι αγάδες. Η ριζική μεταβολή της κοινωνίας της Κρήτης, κυρίως της υπαίθρου, σχετίζεται σε μεγάλο βαθμό με την αλλαγή της κοινωνικοοικονομικής και πολιτικής τους κατάστασης.

Από την εποχή της κατάκτησης της Κρήτης η λέξη αγάς συνόδευε ονόματα μουσουλμάνων και αποτελούσε τιμητικό τίτλο για τους αξιωματούχους του στρατού. Από το 1669 μέχρι το 1821 οι αγάδες έλεγχαν ένα μεγάλο μέρος της κρητικής γης· ήταν η μουσουλμανική γαιοκτητική αριστοκρατία, και συχνά αναλάμβαναν την εκμίσθωση της δεκάτης, έναντι της καταβολής ενός σταθερού ετήσιου ποσού σε χρήμα ή σε είδος προς το αυτοκρατορικό θησαυροφυλάκιο. Οι επαγγελματίες αυτοί ονομάζονταν μουκατά αγασί. Μετά το θάνατό τους, οι μουκατάδες (πρόσοδοι περιοχών που εκμισθώνονταν ως ξεχωριστή φορολογική μονάδα) εκμισθώνονταν εκ νέου στο μεγαλύτερο πλειοδότη, ενώ το ετήσιο ποσό που καταβαλλόταν παρέμενε σταθερό. Ως πλειοδότες προτιμούνταν τα παιδιά των αποθανόντων. Συχνά οι μουκατάδες μεταβιβάζονταν από τους αγάδες στα παιδιά τους, όσο ζούσαν, ή «πουλιούνταν» από αυτούς σε τρίτους και η Πύλη λάμβανε αντίτιμο για τη μεταβίβαση ή την πώληση αυτή.¹⁰ Η εκμίσθωση φαίνεται ότι μετατράπηκε σταδιακά σε ισόβια και κληρονομική και έτσι οι μουκατάδες μετατράπηκαν σε μαλικιανέδες και οι μουκατά αγασί ονομάζονταν πια μαλικιανέ αγασί.¹¹

Οι αγάδες καταχρώνταν σε βάρος του οθωμανικού δημοσίου μέρος των φόρων που συγκέντρωναν, καθώς τα ετήσια ποσά που κατέβαλλαν ήταν πενιχρά σε σχέση με όσα συγκέντρωναν¹² και τις περισσότερες φορές δεν κατέβαλλαν ούτε όσα αποσπούσαν από τους χωρικούς.¹³ Στο επίπεδο των σχέσεων με τους χωρικούς, οι απαιτήσεις των αγάδων δεν περιορίζονταν στις τυπικές υποχρεώσεις των χωρικών απέναντί τους (π.χ. απόδοση της δεκάτης). Οι πηγές βρίθουν από φαινόμενα καταπίεσεων, καταχρήσεων και εκβιασμών των αγάδων εις βάρος των χριστιανών.¹⁴ Μέχρι την επανάσταση του 1821 οι αγάδες όχι μόνο διέθεταν μεγάλη επιρροή στην περιοχή διαβίωσης και δράσης τους,¹⁵ αλλά είχαν τη δυνατότητα να ασκούν πιέσεις μέχρι και στους εκάστοτε διοικητές της Κρήτης. Αρκετά συχνά οι διοικητές ήταν υποχρεωμένοι να σέβονται και να υπολογίζουν

10. MAEADCCC, Turquie, La Canée, 25 (1834-40), Πρόξενος Fabreguettes προς τον Υπουργό των Εξωτερικών, αρ. 28, 16.7.1834, φ. 82-84, συνημμένο ημερολόγιο περιόδους στο εσωτερικό του νησιού της Κρήτης από τον Fabreguettes, πρόξενος της Γαλλίας, της 5.7.1834, φ. 84-106· J. Bowring, *ό.π.*, σ. 166· R. Pashley, *ό.π.*, τ. 1, σ. XXV.

11. Ελευθερία Ζέη, «Ζητήματα της οθωμανικής κυριαρχίας στην περιοχή του Χάνδακα (17ος-αρχές 19ου αιώνα)», Νικόλαος Γιγούρτζακης (επιμ.), *Το Ηράκλειο και η περιοχή του. Διαδρομή στο χρόνο*, Ηράκλειο 2004, σ. 354-355.

12. J. Bowring, *ό.π.*, σ. 166.

13. MAEADCCC, Turquie, La Canée, 25 (1834-40), Πρόξενος Fabreguettes προς τον Υπουργό των Εξωτερικών, αρ. 28, 16.7.1834, φ. 82-84, συνημμένο ημερολόγιο περιόδους..., *ό.π.*· J. Bowring, *ό.π.*, σ. 166· R. Pashley, *ό.π.*, τ. 1, σ. XXVI.

14. Franz Sieber, *Travels in the island of Crete in the year 1817*, Λονδίνο 1823, σ. 45, 47, 52, 66, 78, 113-114· J. Bowring, *ό.π.*, σ. 154-155.

15. J. Bowring, *ό.π.*, σ. 166.

τους αγάδες, ενώ άλλες φορές ήταν έρμαια των διαθέσεών τους.¹⁶ «Οι αγάδες», σύμφωνα με την ανασκόπηση του Γάλλου προξένου το 1834, «ήταν οι πραγματικοί κύριοι του νησιού» και οι κυβερνήτες του νησιού ήταν αναγκασμένοι «να υποχωρούν σε αυτό το απείθαρχο μπουλούκι».¹⁷

Στη διάρκεια της επανάστασης οι περισσότεροι από τους αγάδες δέχτηκαν ένα ισχυρότατο πλήγμα. Αρκετοί πέθαναν χωρίς οι απόγονοί τους να διατηρήσουν τα δικαιώματα των προγόνων τους.¹⁸ Αλλά και όσοι επέζησαν, καθώς η ύπαιθρος είχε περιέλθει γρήγορα υπό τον έλεγχο των χριστιανών, υποχρεώθηκαν, λόγω των καταστροφών και της απειλής της ζωής τους, να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους και τις έγγειες περιουσίες τους και να μετακινήθούν στις πόλεις. Εξάλλου, τα εισοδήματά τους είχαν περιοριστεί δραστικά, σχεδόν είχαν εκμηδενιστεί, καθώς για όλη την επαναστατική περίοδο είχαν στερηθεί την εργασία των χριστιανών στα κτήματά τους· έτσι, αδυνατούσαν να παραγάγουν πλούτο από την έγγεια ιδιοκτησία τους και τα εισοδήματά τους προέρχονταν αποκλειστικά από την εκμετάλλευση της γης και της εργασίας των χωρικών. Επίσης, τα εισοδήματα από την εκμίσθωση της δεκάτης είχαν περιοριστεί μέχρι και εκμηδενιστεί.¹⁹ Δεδομένου ότι η επαναστατική περίοδος ήταν παρατεταμένη, οι διαμορφωμένες σε βάρος των αγάδων συνθήκες δεν μπορούσαν να είναι αναστρέψιμες και αρκετοί, αφού πούλησαν τη γη που κατείχαν, αποχώρησαν οριστικά από το νησί μεταβαίνοντας σε περιοχές της επικυριαρχίας του Σουλτάνου.²⁰ Εκεί τουλάχιστον εξασφαλιζόταν η ζωή τους, πράγμα που δεν ήταν αυτονόητο στην επαναστατημένη Κρήτη.

Οι μεταβολές στην περίοδο της Αιγυπτιακής (1830-40)

Η πολιτική που υιοθέτησε ο Μωχάμετ Άλη μετά την επανάσταση, συντήρησε και επέτεινε τις αλλαγές που είχαν προκύψει στη διάρκεια της επανάστασης, σε σχέση με τους χριστιανούς και τους μουσουλμάνους και ιδιαίτερα τους αγάδες. Η Κρήτη αποτελούσε νησί στρατηγικής σημασίας για την Αίγυπτο. Ο Μωχάμετ

16. R. Pashley, *ό.π.*, τ. 1, σ. XXI· V. Raulin, *ό.π.*, σ. 50· J. Bowring, *ό.π.*, σ. 154.

17. MAEADCCC, Turquie, La Canée, 25 (1834-40), Πρόξενος Fabreguettes προς τον Υπουργό των Εξωτερικών, αρ. 28, 16.7.1834, φ. 82-84, συνημμένο ημερολόγιο περιοδείας, *ό.π.* Πρέπει βέβαια να σημειωθεί εδώ ότι υπάρχουν ενδείξεις πως η κοινωνική, οικονομική και πολιτική κατάσταση των αγάδων υπέστη μεταβολές στην περίοδο 1669-1821 (E. Ζέη, *ό.π.*, σ. 364-366). Ωστόσο η διερεύνηση του ζητήματος αυτού ξεφεύγει από τις προθέσεις του παρόντος άρθρου.

18. MAEADCCC, Turquie, La Canée, 25 (1834-40), Πρόξενος Fabreguettes προς τον Υπουργό των Εξωτερικών, αρ. 28, 16.7.1834, φ. 82-84, συνημμένο ημερολόγιο περιοδείας..., *ό.π.*.

19. Στο ίδιο· J. Bowring, *ό.π.*, σ. 156.

20. J. Bowring, *ό.π.*

Άλη αποσκοπούσε στην οικονομική εκμετάλλευση του νησιού ως δορυφόρου της Αιγύπτου και, όπως ακριβώς συνέβαινε στην Αίγυπτο,²¹ επιδίωκε τη συγκέντρωση του πλεονάσματος της παραγωγής στο κράτος.²² Καθώς οι πόροι του νησιού προέρχονταν σε μεγάλο βαθμό από τον αγροτικό τομέα — η Κρήτη δεν διέθετε ούτε ορυκτό πλούτο, ούτε στη συγκεκριμένη χρονική στιγμή αναπτυγμένες βιομηχανικές-βιοτεχνικές δραστηριότητες—, σκοπός ήταν η ανόρθωση της αγροτικής οικονομίας. Η επίτευξη του σκοπού αυτού προϋπέθετε: πρώτον την επιστροφή όσων χριστιανών είχαν φύγει από την Κρήτη και ειδικότερα όσων ζούσαν —πριν από την εκδήλωση της επανάστασης του 1821— στην ύπαιθρο και δεύτερον την εκδίωξη των μουσουλμάνων μεγαλοϊδιοκρατών της υπαίθρου.

Πραγματικά, ο Μωχάμετ Άλη διευκόλυνε την κίνηση επιστροφής²³ ενός μέρους του χριστιανικού πληθυσμού που, για να γλιτώσουν, είχαν μετακινηθεί στη διάρκεια της επανάστασης σε γειτονικές περιοχές του ελληνικού κράτους (π.χ. Πελοπόννησος, Κυκλάδες).²⁴ Με την παραχώρηση κινήτρων οικονομικής κυρίως φύσεως,²⁵ καθοδηγητική γεωργική πολιτική,²⁶ αλλά και αναγκαστικές

21. Ο Μωχάμετ Άλη μετέτρεψε τη βακουφική γη σε κρατική (miri), ανέκτησε τον έλεγχο των κρατικών γαιών, έλεγξε την παραγωγή και επέβαλε υπέρογκους φόρους στους ενοικιαστές των φόρων (Kenneth Cuno, *The Pasha's peasants: Land, society, and economy in Lower Egypt, 1740-1858*, Καίμπριτζ 1992, σ. 103-108· Alan Richards, «Primitive accumulation in Egypt, 1798-1882», Huri Islamoglu-Inan (επιμ.), *The Ottoman Empire and the world-economy*, Καίμπριτζ 1987, σ. 215).

22. Νικόλαος Σταυράκης, *Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης*, Αθήνα 1890, σ. 157.

23. MAEADCCC, Turquie, La Canée, 25 (1834-40), Πρόξενος Fabreguettes προς τον Υπουργό των Εξωτερικών, αρ. 14, 15.5.1837, φ. 264-269· στο ίδιο, Πρόξενος Fabreguettes προς τον Υπουργό των Εξωτερικών, αρ. 20, 10.10.1838, φ. 342, συνημμένο αντίγραφο επιστολής που γράφτηκε από τον Gaspary προς τον Υπουργό των Εξωτερικών, πολιτική διεύθυνση, 1.10.1838, φ. 343-344.

24. V. Raulin, *ό.π.*, σ. 56. Ο Robert Pashley υπολόγιζε ότι οι χριστιανοί που μετανάστευσαν στην Ελλάδα ήταν πάνω από 30.000, οι περισσότεροι άμαχοι (R. Pashley, *ό.π.*, τ. 1, σ. XXIV).

25. Απαλλαγή από την καταβολή του κεφαλικού φόρου μέχρι το 1831, αύξηση του φόρου της δεκάτης και στην τεκμαρτή διαφυγούσα παραγωγή των ακαλλιέργητων εδαφών (Ισμάτ Ρασέντ-Ζενάπ, *Η Κρήτη υπό την αιγυπτιακήν εξουσίαν 1830-1840*, Ηράκλειο 1978, σ. 33· R. Pashley, *ό.π.*, σ. XXXII), παραχώρηση ή εκμίσθωση της γης εφόσον παρέμενε ακαλλιέργητη για πάνω από 3 χρόνια (I. Ρασέντ-Ζενάπ, *ό.π.*, σ. 33· R. Pashley, *ό.π.*, σ. XXXII), κατάργηση δασμών για τα πρόβατα και τα βοοειδή (R. Pashley, *ό.π.*, σ. XXXV).

26. Athanase Politis, *Les rapports de la Grèce et de l'Égypte pendant la règne de Mohamed Aly (1833-1849)*, Ρώμη 1935, σ. 510-512. Πριν ολοκληρωθεί το δεύτερο έτος της Αιγυπτιοκρατίας διανεμήθηκαν εγκύκλιοι για την αύξηση της παραγωγής (I. Ρασέντ-Ζενάπ, *ό.π.*, σ. 22-23).

αποφάσεις²⁷ πέτυχε τον επανεποικισμό της υπαίθρου από τους χριστιανούς, την ανόρθωση της παραγωγής και την αύξηση της παραγωγικότητας. Η πολιτική αυτή του αντιβασιλέα της Αιγύπτου δεν ήταν πρωτόγνωρη: εντασσόταν σε έναν ευρύτερο σχεδιασμό, καθώς και στην Αίγυπτο είχε προβεί σε ανάλογες δράσεις: είχε επιδιώξει την επιστροφή στην ύπαιθρο όσων Αιγύπτιων χωρικών την είχαν εγκαταλείψει για τις πόλεις, εφαρμόζοντας ακόμα και αναγκαστικά μέτρα.²⁸

Όσον αφορά στους αγάδες,²⁹ ο Μωχάμετ Άλη, μετά από συστηματικούς ελέγχους, αφαίρεσε τη γη από όσους δεν διέθεταν νόμιμους τίτλους κατοχής και αξίωσε από αυτούς να εξοφλήσουν τις οφειλές τους, τρέχουσες ή παλαιότερες, φτάνοντας μέχρι και τη δήμευση των περιουσιών τους.³⁰ Την ίδια στιγμή οι αγάδες αποδυναμώνονταν και πολιτικά. Η τοποθέτηση ενός νέου αξιωματούχου, του Μουσταφά Πασά, ως Γενικού Διοικητή, σε συνδυασμό με την αλλαγή του καθεστώτος (Αιγυπτιοκρατία) και τις προδιαγεγραμμένες αρχές του Μωχάμετ Άλη εναντίον των αγάδων, αφαίρεσαν από τους τελευταίους την παλαιότερη δυνατότητά τους να ασκούν πιέσεις στους γενικούς διοικητές και να τους επηρεάζουν στη λήψη των αποφάσεων. Η αποδυνάμωση των αγάδων επιτάθηκε, καθώς μετά την επανάσταση στερούνταν και την προστασία των γενιτσάρων, η οποία παλιότερα τους είχε καταστήσει πανίσχυρους.³¹ Ο Μουσταφά Πασάς είχε λάβει αυστηρά μέτρα κατά των γενιτσάρων και των σκληρότερων Τουρκοκρατών. Κατά το πρώτο έτος της Αιγυπτιοκρατίας πολλοί φυλακίστηκαν, άλλοι εξορίστηκαν και άλλοι αποκεφαλίστηκαν.³²

Μεγάλο πλήγμα για τους αγάδες ήταν, επιπλέον, η υιοθέτηση εκ μέρους του Μωχάμετ Άλη πολιτικής ισότιμης αντιμετώπισης χριστιανών και μουσουλμάνων, στερώντας έτσι τους τελευταίους από την αυτονομία μέχρι τότε επικυριαρχία τους πάνω στους χριστιανούς. Η ισότιμη αυτή αντιμετώπιση εκφράστηκε στο επίπεδο της συμμετοχής στα όργανα της τοπικής αυτοδιοίκησης. Τα συμβούλια που είχαν συγκροτηθεί στους νομούς ήταν μεικτά πια, αποτελούμενα από

27. Τιμωρία για όσους άφηναν τη γη ακαλλιέργητη, αναγκαστική μετακίνηση χωρικών, εφόσον σε γειτονικά χωριά υπήρχε ακαλλιέργητη γη (R. Pashley, *ό.π.*, σ. XXXII).

28. K. Cuno, *ό.π.*, σ. 112, 121.

29. Συχνά χρησιμοποιείται και ο όρος «μπέης». Πρόκειται για τιμητικό τίτλο ο οποίος συνόδευε ονόματα μουσουλμάνων που ήταν μέλη της αριστοκρατίας.

30. J. Bowring, *ό.π.*, σ. 166· I. Ρασέντ-Ζενάπ, *ό.π.*, σ. 33-34· R. Pashley, *ό.π.*, σ. XXV-XXVI· MAEADCCC, Turquie, La Canée, 25 (1834-40), Πρόξενος Fabreguettes προς τον Υπουργό των Εξωτερικών, αρ. 28, 16.7.1834, φ. 82-84, συνημμένο ημερολόγιο περιοδείας... *ό.π.*.

31. MAEADCCC, Turquie, La Canée, 25 (1834-40), *ό.π.*

32. Παναγιώτης Κριάρης, *Ιστορία της Κρήτης*, τ. 3, Αθήνα 1935, σ. 4· Ιωάννης Μαμαλάκης, *Ο αγώνας του 1866-1869 για την ένωση της Κρήτης. Α. Η επιβολή της ιδέας*, Θεσσαλονίκη 1942, σ. 14· V. Raulin, *ό.π.*, σ. 57.

μουσουλμάνους και χριστιανούς.³³ Τα συμβούλια επιλαμβάνονταν της δικαιοσύνης και επέβαλλαν το σεβασμό των προσώπων και της περιουσίας τους.³⁴

Επίσης, ορισμένα άλλα μέτρα περιόριζαν την παλαιότερη ανισότητα στην καθημερινή ζωή των δύο εθνοθησκευτικών κοινοτήτων: το κλείσιμο των δικαστηρίων τις Κυριακές, ημέρα αργίας των χριστιανών, η ελεύθερη άσκηση των λατρευτικών δραστηριοτήτων των χριστιανών, η έκδοση εβδομαδιαίας εφημερίδας στα Χανιά, στα ελληνικά και στα τουρκικά.³⁵ Ακόμη, είχε εκδηλωθεί μέριμνα για την υγεία και τη μόρφωση του πληθυσμού³⁶ και ενδιαφέρον για έργα δημόσιας ασφάλειας και συγκοινωνίας.³⁷ Τα μέτρα αυτά ευνοούσαν κυρίως τους χριστιανούς.

Ο περιορισμός των ανισοτήτων είχε επεκταθεί και στον τομέα της οικονομικής δράσης. Κατά τον κρητικό ιστορικό Π. Κριάρη, αποκαταστάθηκε η ισότητα «μεταξύ των στοιχείων, καθόσον αφορά την πληρωμή των φόρων και την ελεύθερη χρήση και διαχείριση των περιουσιών τους».³⁸ Η κατάσταση άλλαξε ακόμα και μέσα στις πόλεις, όπου οι μουσουλμάνοι κυριαρχούσαν αριθμητικά. Είχε καθιερωθεί η καταβολή ίσων τελωνειακών δασμών στα εισαγόμενα εμπορεύματα για τους μουσουλμάνους και τους χριστιανούς εμπόρους.³⁹ Η πρόοδος των χριστιανών στο εμπόριο και τη βιοτεχνία αποδιδόταν το 1834 από τον Γάλλο πρόξενο στην εξάλειψη των καταπίεσεων από τους μουσουλμάνους.⁴⁰

Την ίδια στιγμή οι μουσουλμάνοι μεγαλοϊδιοκτήτες δυσκολεύονταν όλο και περισσότερο να συντηρήσουν τις ιδιοκτησίες τους. Η απόκτηση γης από τους χριστιανούς περιόριζε την προσφορά εργασίας στα μουσουλμανικά κτήματα με αποτέλεσμα, στην καλύτερη περίπτωση που υπήρχαν διαθέσιμα εργατικά χέρια, η εργασία να είναι πολύ ακριβή. Επιπλέον, η προσφορά εργασίας από όσους ήταν ακτήμονες ή διέθεταν μικρούς κλήρους και επιθυμούσαν να συμπληρώσουν τα αγροτικά τους εισοδήματα απορροφούνταν από τη ζήτηση εργασίας στα κρατικά κτήματα. Πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι ο Μωχάμετ Άλη, στο πλαίσιο της πρακτικής του ελέγχου της παραγωγικής δραστηριότητας, είχε εντείνει τη μετατροπή ενός μεγάλου μέρους της κρητικής γης σε κρατική, ακολουθώντας

33. J. Bowring, *ό.π.*, συνημμένες σημειώσεις για το νησί της Κρήτης από τον Patrick Campbell, σ. 181.

34. V. Raulin, *ό.π.*, σ. 56· I. Ρασέντ-Ζενάπ, *ό.π.*, σ. 71-87.

35. J. Bowring, *ό.π.*, σ. 182.

36. I. Ρασέντ-Ζενάπ, *ό.π.*, σ. 71-87.

37. Π. Κριάρης, *ό.π.*, τ. 3, σ. 4.

38. Στο *ίδιο*, σ. 3.

39. Ζαχαρίας Πρακτικίδης, *Χωρογραφία της Κρήτης*, Ηράκλειο 1983, σ. 50· I. Ρασέντ-Ζενάπ, *ό.π.*, σ. 49· V. Raulin, *ό.π.*, σ. 57.

40. MAEADCCC, Turquie, La Canée, 25 (1834-40), Πρόξενος Fabreguettes προς τον Υπουργό των Εξωτερικών, αρ. 28, 16.7.1834, φ. 82-84, συνημμένο ημερολόγιο περιόδου... *ό.π.*

τη διαδικασία η οποία είχε ξεκινήσει από την επανάσταση, όταν το οθωμανικό δημόσιο είχε δημεύσει τη γη των χριστιανών που συμμετείχαν σε αυτήν.⁴¹

Επιπροσθέτως, το πρόβλημα της έλλειψης εργατικών χεριών επιδειωνόταν από την εποχικότητα της εργασίας, δηλαδή την υψηλή ζήτηση σε συγκεκριμένες εποχές του χρόνου, όπως για παράδειγμα από τον Νοέμβριο μέχρι τον Φεβρουάριο, οπότε συλλεγόταν ο ελαιόκαρπος. Επίσης, αρκετοί μουσουλμάνοι από τα κατώτερα στρώματα της υπαίθρου (υπολογίζονταν σε 3.000 έως 4.000) –δυνάμει καλλιεργητές των μουσουλμανικών μεγαλοϊδιοκτησιών– για να αντιμετωπίσουν τις βιοποριστικές τους ανάγκες είχαν καταταγεί το 1830 στον μισθοφορικό στρατό του Μωχάμετ Άλη. Από αυτούς ένα μέρος δεν επέστρεψε ποτέ πίσω στο νησί.⁴² Έτσι, οι μεγάλες ιδιωτικές μουσουλμανικές γαίες ήταν αδύνατο να καλλιεργηθούν. Οι ιδιοκτήτες τους, φοβούμενοι και τη δήμευση των περιουσιών τους από τον Μωχάμετ Άλη, τις μεταπωλούσαν στους χριστιανούς και είτε διέμεναν στις πόλεις, όπου ασκούσαν κάποιο αστικό επάγγελμα, είτε αποσύρονταν εκτός νησιού, σε περιοχές που υπόκειντο στην άμεση κυριαρχία του Σουλτάνου.⁴³

Η με εντατικούς ρυθμούς μεταβίβαση γης από τους μουσουλμάνους στους χριστιανούς σήμαινε σημαντικές μεταβολές στο εσωτερικό της οικονομίας και της κοινωνίας της υπαίθρου και συμβάδιζε με το μετασχηματισμό του μεγέθους του κλήρου, καθώς η μεγαλογαιοκτησία κατατμήθηκε και η μικροϊδιοκτησία αποτέλεσε τη βάση της κοινωνικής συγκρότησης στις περισσότερες περιοχές του νησιού. Στα 1839 ο πρόξενος της Αγγλίας στην Αίγυπτο John Bowring διαπίστωνε για τους Κρήτες ότι «σχεδόν κάθε χωρικός έχει το δικό του κτήμα»,⁴⁴ ενώ 21 χρόνια πριν, το 1817, ο αυστριακός περιηγητής Franz Sieber χαρακτήριζε τους μουσουλμάνους «μεγαλοϊδιοκτήτες».⁴⁵

Οι χριστιανοί, παρά τις δυσμενείς οικονομικές συνθήκες, επιδίδονταν στην αγορά μουσουλμανικής γης, προσφεύγοντας σε υψηλότοκο ιδιωτικό δανεισμό (μέχρι 20% και 30% ετησίως).⁴⁶ Η μαζική αγορά γης από τους αγροτικούς πλη-

41. Βασίλης Δημητριάδης – Διονυσία Δασκάλου, *Ο κώδικας των θυσιών. Ονόματα και δημευμένες περιουσίες των Χριστιανών αγωνιστών της Ανατολικής Κρήτης κατά την Επανάσταση του 1821*, Ηράκλειο 2003, σ. μγ', μδ', μη'.

42. J. Bowring, *ό.π.*, σ. 156.

43. Στο ίδιο· Π. Κριάρης, *ό.π.*, τ. 3, σ. 13.

44. J. Bowring, *ό.π.*, σ. 162.

45. F. Sieber, *ό.π.*, σ. 35.

46. MAEADCCC, Turquie, La Canée, 26 (1841-51), Πρόξενος Charpentier προς τον Υπουργό Εξωτερικών, αρ. 9, 12.4.1843, φ. 123, συνημμένο υπόμνημα για την πολιτική, διοικητική, γεωργική, εμπορική, βιομηχανική κατάσταση και για τη ναυτιλία στο νησί της Κρήτης το 1842, φ. 124-132. Η αυξημένη ζήτηση γης από τους χριστιανούς επιβεβαιώνεται και από τη μεγάλη άνοδο της αξίας της που μαρτυρείται από τις πηγές (MAEADCCC, Turquie, La Canée, 25 (1834-40), Πρόξενος Fabreguettes προς τον υπουργό Εξωτερικών,

θυσμούς στη δύσκολη μετεπαναστατική συγκυρία φαντάζει δυσεξήγητη, πολύ περισσότερο στο βαθμό που πραγματοποιούνταν με επαχθείς όρους. Ωστόσο, η ανάληψη του ρίσκου αγοράς γης μπορεί να εξηγηθεί, αν συνυπολογίσουμε ότι για τους αγροτικούς πληθυσμούς η εξασφάλιση γης ταυτιζόταν με την επιβίωση, ειδικά σε περιόδους κρίσεων, οπότε η καλλιέργειά της αποτελούσε τη μοναδική διέξοδο διαβίωσης.

Η μεταβίβαση της κρητικής γης σε χριστιανικά χέρια δεν περιορίστηκε μόνο σε όσους εργάζονταν και ζούσαν –πριν λάβει χώρα το φαινόμενο της μεταβίβασης– στις πεδινές περιοχές της μεγαλογιαυκτησίας. Κατά την Αιγυπτιακή αυτοκρατορία πραγματοποιείται η κάθοδος του πληθυσμού από τις πιο ορεινές στις πιο πεδινές περιοχές.⁴⁷ Στο βαθμό που στις πιο ορεινές περιοχές ζούσαν, πριν από την επανάσταση του 1821, σχεδόν αποκλειστικά χριστιανοί, η κίνηση αυτή ισοδυναμούσε με έναν χριστιανικό εποικισμό των πιο πεδινών περιοχών, όχι πάντως των τριών πόλεων, καθώς αυτές αποτέλεσαν τον προνομιακό χώρο διαβίωσης των μουσουλμάνων.

Η συνέχεια της ύστερης οθωμανικής εποχής (1841-98)

Από το 1841 η μετάβαση από το αιγυπτιακό στο οθωμανικό καθεστώς και η διατήρηση του τελευταίου μέχρι το 1898 δεν μετέβαλαν ουσιωδώς τις κοινωνικοοικονομικές συνθήκες που είχαν διαμορφωθεί κατά την επανάσταση και την Αιγυπτιακή αυτοκρατορία. Πέρα από την αύξηση του πληθυσμού (έχει εκτιμηθεί ότι ο κρητικός πληθυσμός ανήλθε από 152.760-172.450 περίπου το 1840 στις 357.000 το 1898, παρουσιάζοντας φυσιολογική αύξηση), η σύνθεσή του δεν αλλοιώθηκε ουσιωδώς ούτε κατά γενικό τόπο διαμονής, ούτε κατά εθνοθησκευτική ομάδα.⁴⁸ Οι χριστιανοί αποτελούσαν το 69%-81% του συνολικού πληθυσμού, ενώ οι μουσουλμάνοι το 19%-31%. Στις πόλεις κατοικούσε το 14%-19% του συνολικού πληθυσμού, ενώ στην ύπαιθρο το 81%-86% (Πίν. 2).

αρ. 28, 16.7.1834, φ. 82-84, συνημμένο ημερολόγιο περιοδείας..., ό.π.: J. Bowring, ό.π., σ. 162).

47. Μάνος Περάκης, *Έρευνες για την οικονομία και την κοινωνία της Κρήτης του 19ου αιώνα. Οι όροι κατάρρευσης της «Χαλέπας» 1878-89*, αδημ.σ. διδακτορ. διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2005, τ. 1, σ. 83-85.

48. Στο ίδιο, σ. 34-35. Οι περιορισμένες έκτασης εποικισμοί μουσουλμάνων από τη βόρεια Αφρική στις πόλεις της Κρήτης (Νίκος Ανδριώτης, «Χριστιανοί και μουσουλμάνοι στην Κρήτη 1821-1924. Ένας αιώνας συνεχούς αναμέτρησης εντός και εκτός του πεδίου μάχης», *Μνήμων* 26 (2004) 64) δεν είχαν επίπτωση στην εθνοθησκευτική σύνθεση του κρητικού πληθυσμού στο σύνολό του.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Ο κρητικός πληθυσμός μεταξύ του 1841 και 1898,
κατά θρησκευμα και τόπο διαμονής

Θρησκευμα/Τόπος διαμονής	1841-1898
Χριστιανοί	69-81%
Μουσουλμάνοι	19-31%
Πόλεις	14-19%
Υπαιθρος	81-86%

Πηγή: Μάνος Περάκης, *Έρευνες για την οικονομία και την κοινωνία της Κρήτης του 19ου αιώνα*, ό.π., τ. 1, σ. 34-45.

Επίσης συνεχίστηκε η απόκτηση μουσουλμανικής γης από τους χριστιανούς και η κάθοδος των τελευταίων από τις ορεινές στις πεδινές περιοχές της υπαίθρου. Η κάθοδος διευκολύνθηκε στην ύστερη οθωμανική περίοδο από τη συνδρομή και άλλων παραγόντων: από την εξαφάνιση της πανώλης, που μέχρι την επανάσταση του 1821 έκανε κατά καιρούς την εμφάνισή της, από τον περιορισμό των ασθeneιών στις ελώδεις πεδινές περιοχές, αλλά κυρίως από τις οικονομικές πιέσεις που ασκούνταν στους πιο ορεινούς αγροτικούς πληθυσμούς, οι οποίες εντεινόταν διαρκώς προς το τέλος του 19ου αιώνα, λόγω και της διεθνούς ύφεσης και της συνεπακόλουθης πτώσης των τιμών των αγροτικών προϊόντων.⁴⁹

Η κάθοδος από τις ορεινές περιοχές υποβοηθήθηκε και από την περαιτέρω εμπέδωση συνθηκών ισότιμης αντιμετώπισης των χριστιανών, οι οποίες επήλθαν με τις μεταρρυθμίσεις της Πύλης στην Κρήτη το 1858, το 1869 και περισσότερο το 1878. Οι μεταρρυθμίσεις αυτές συνδέονταν με την ευρύτερη προσπάθεια της Πύλης για έλεγχο των τοπικών ελίτ σε ολόκληρη την Αυτοκρατορία.⁵⁰ Στη δεκαετία του 1880, με το νέο θεσμικό πλαίσιο της Χαλέπας που εφαρμόστηκε στο νησί από το 1878 μέχρι το 1889, προσφέροντας σχετική αυτονομία στους Κρήτες, επιβεβαιώθηκε η μεταφορά της πολιτικής εξουσίας από τα χέρια των μουσουλμάνων στους χριστιανούς και η ταυτόχρονη

49. εφημ. *Μεσόγειος*, αρ. 127, 4.6.1894.

50. Donald Quataert, «The age of reforms, 1812-1914», Halil Inalcik και Donald Quataert (επιμ.), *An economic and social history of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Καίμπριτζ 1994, σ. 854-856· İlkey Sunar, «State and economy in the Ottoman Empire», Huri Islamoglu-Inan (επιμ.), *The Ottoman Empire and the world-economy*, Καίμπριτζ 1987, σ. 79· Sevet Pamuk, «Commodity production for world-markets and relations of production in Ottoman agriculture, 1840-1913», Huri Islamoglu-Inan (επιμ.), *The Ottoman Empire and the world-economy*, Καίμπριτζ 1987, σ. 196.

οικονομική και κοινωνική αποδυνάμωση της μουσουλμανικής γαιοκτητικής αριστοκρατίας που ζούσε κυρίως στις τρεις πόλεις της Κρήτης.⁵¹

Στο τελευταίο πέμπτο του 19ου αιώνα, η μεγάλη έγγειος μουσουλμανική ιδιοκτησία περιοριζόταν και συγκεντρωνόταν, ως επί το πλείστον, γύρω από τις μεγάλες πόλεις και στο κεντροανατολικό μέρος του πιο εύφορου κομματιού του νησιού, την πεδιάδα της Μεσαράς. Οι εκτάσεις αυτές καλλιεργούνταν από χριστιανούς και μουσουλμάνους, ενώ οι μουσουλμάνοι μεγαλοϊδιοκτήτες διέμεναν στις πόλεις.⁵²

Προς το τέλος της μουσουλμανικής παρουσίας στην Κρήτη (1898-1923)

Η επανάσταση του 1821 αποτελεί μεγάλη τομή για τη νεότερη ιστορία της Κρήτης. Συνιστά την απαρχή μιας μακράς διαδικασίας η οποία κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα οριστικοποίησε την οικονομική, κοινωνική και πολιτική ενδυνάμωση των χριστιανών και την αντίστοιχη εξασθένηση της μουσουλμανικής γαιοκτητικής αριστοκρατίας. Υπό το βάρος των αναπτυσσόμενων εθνικισμών του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα, οι μουσουλμάνοι κάτοικοι της Κρήτης αποχώρησαν από το νησί: σε πρώτη φάση στη διετία 1898-99, όταν, με αφορμή την ανακήρυξη της αυτονομίας της Κρήτης, πραγματοποιήθηκε μαζική αποχώρηση 50.000 περίπου μουσουλμάνων, και σε δεύτερη και τελική φάση το 1923, όταν πια το νησί αποτελούσε μέρος της ελληνικής επικράτειας. Με την ανταλλαγή των μουσουλμάνων που ζούσαν στην Ελλάδα και των Ελλήνων ορθόδοξων που ζούσαν στην Τουρκία εξαλείφονται τα ίχνη της μουσουλμανικής παρουσίας στην Κρήτη, ένα περίπου αιώνα μετά την επανάσταση του 1821.

---

51. Μάνος Περάκης, *Το τέλος της οθωμανικής Κρήτης. Οι όροι κατάργησης του καθεστώτος της Χαλέπας (1878-89)*, Αθήνα 2008.

52. V. Raulin, *ό.π.*, σ. 59· MAEADCCC, Turquie, La Canée, 26 (1841-51), Πρόξενος Hitier προς τον Υπουργό Εξωτερικών, αρ. 4, -4.1848, φ. 330, συνημμένο υπόμνημα για την κατάσταση της γεωργίας στην Κρήτη, φ. 331-373.

SUMMARY

Manos Perakis, *Ethno-religious and social changes in Crete after the Revolution of 1821*

The revolutionary upheaval, which extended to the island of Crete in 1821 and dominated the Cretan domestic affairs till 1828, did not produce the much desired by the Christians secession of Crete and its incorporation into the Greek State. However, the prolonged revolution of 1821 resulted in radical socio-economic transformations. Perhaps the most indicative of the aforementioned transformations consisted in the remodeling of the population along the following axes: 1) the radical decrease of the population and the eventual numerical superiority of the Christians over the Muslims that upset the pre-1821 numerical balance, and 2) the decline of the Muslim landed aristocracy in the countryside and the subsequent decrease of its political and economic power. The revolution-induced transformations accentuated between 1830 and 1840 when the Sultan ceded the island to the Egypt regent Muhammad Ali. On most of the island, large estates were partitioned, and smaller (mainly Christian) properties became the norm. Moreover, it was during this period that the bases were laid for the economic development of the island, the tanzimat political transformations that followed the return of the island to the Sultan in 1840 and finally the dominance of the Christians over the Muslims. The final result of the long-term procedures set forth by the Revolution of 1821 was the achievement of autonomy in 1898, the mass departure of the Muslim inhabitants of Crete in 1898-99, the incorporation of Crete into the Greek State in 1913 and finally the elimination of all Muslim presence in the island in 1923.